

ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՍՈՑԻԱԼ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ
ՀԵՏՏՐԱՎՄԱՏԻԿ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Կարինե Ա. Սահակյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Շիրակի Մ.Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան, Գյումրի, ՀՀ

Ռոզա Պ. Հովհաննիսյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. 1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժից հետո Գյումրին ձևավորվեց որպես հետտրավմատիկ հիշողության, կորստի և շարունակական վերակառուցման յուրահատուկ սոցիալ-մշակութային տարածք: Հոդվածի նպատակն է վերլուծել տարիներ անց Գյումրի քաղաքի ֆենոմենը՝ որպես տրավմայի, մշակութային հիշողության և ինքնության վերակազմավորման գործընթաց: Մեթոդներ և նյութեր. Հետազոտությունը հիմնված է 1988–1993 և 2022–2024 թվականներին Գյումրիում ու հարակից բնակավայրերում հավաքագրված ազգագրական դաշտային նյութերի որակական վերլուծության վրա: Նյութերը ներառում են բանավոր նարատիվներ, հուշային վկայություններ, սատիրիկ պատմություններ, մարմնական զգացողությունների նկարագրություններ և երազային պատկերներ: Վերլուծություն. Տվյալները մեկնաբանվել են մշակութային հիշողության, տրավմայի և քաղաքային ինքնության տեսական շրջանակներում: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել նարատիվների խորհրդանշական կառուցվածքին, հիշողության քաղաքային ռեժիմներին և տրավմատիկ փորձառության մշակութային վերաիմաստավորման ձևերին: Արդյունքներ. Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Գյումրու «անավարտությունը» սահմանափակված չէ ֆիզիկական վերականգնման խնդիրներով: Այն հանդես է գալիս որպես սոցիալ-հոգեբանական և մշակութային վիճակ, որտեղ անցյալի տրավման շարունակում է ազդել քաղաքային ինքնության, հիշողության և համայնքային հարաբերությունների վրա: Միաժամանակ քաղաքային հիշողությունը վերածվում է ստեղծարարու-

թյան, հումորի, պատմողականության և մշակութային դիմադրության աղբյուրի: Գյումրին ներկայանում է որպես կենդանի հուշային տարածք, որտեղ տրավման և ստեղծարարությունը համատեղ ձևավորում են հետտրավմատիկ իրականության սոցիալ-մշակութային դինամիկան: *Հեղինակների ներդրումը*. Հեղինակները համատեղ իրականացրել են նյութերի հավաքագրումը, տեսական վերլուծությունը, արդյունքների մեկնաբանությունը և հոդվածի պատրաստումը:

Բանալի բառեր՝ քաղաքային հումոր, ընտանեկան պատումներ, խորհրդանշական անավարտություն, մականուն, հավաքական հիշողություն, տրավմա, ստեղծարարություն: **Ինչպես հղել՝** Սահակյան Կ., Հովհաննիսյան Ռ. Գյումրու սոցիալ-մշակութային վերակազմավորումը հետտրավմատիկ իրականության համատեքստում // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2026: Հ. 2 (29): 86-99 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-86

THE SOCIO-CULTURAL RESTRUCTURING OF GYUMRI IN THE CONTEXT OF POST-TRAUMATIC REALITY

Karine A. Sahakyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS,
Shirak State University after M. Nalbandyan, Gyumri, RA

Roza P. Hovhannisyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: Following the 1988 Spitak earthquake, Gyumri emerged as a unique socio-cultural space shaped by post-traumatic memory, loss, and ongoing reconstruction. The aim of this article is to analyze the phenomenon of Gyumri several decades after the disaster as a process of trauma, cultural memory, and identity reconstruction. **Methods and Materials:** The study is based on a qualitative analysis of ethnographic field materials collected in Gyumri and surrounding settlements during 1988–1993 and 2022–2024. The materials include oral narratives, testimonies of memory, satirical stories, descriptions of bodily sensations, and dream narratives. **Analysis:** The data were interpreted within the theoretical frameworks of cultural memory, trauma studies, and urban identity. Particular attention was paid to the symbolic structure of narratives, urban regimes of memory, and the cultural reinterpretation of traumatic experience. **Results:** The findings demonstrate that Gyumri's "unfinishedness" cannot be reduced to the consequences of incomplete physical reconstruction. Rather, it functions as a socio-psychological and cultural condition in which past trauma continues to shape urban identity, collective memory, and community relations. At the same time, urban memory becomes a source of creativity, humor, storytelling, and cultural resilience. Gyumri appears as a living memorial space where trauma and creativity jointly constitute the socio-cultural dynamics of post-traumatic reality. **Authors Contribution:** The authors jointly conducted the collection of field materials, theoretical analysis, interpretation of results, and preparation of the manuscript.

Key words: *urban humour, family narratives, symbolic unfinishedness, nickname, collective memory, trauma, creativity.*

Citation: Sahakyan K., Hovhannisyan R. *Socio-Cultural Reconstruction of Gyumri in the Context of Post-Traumatic Reality* // "Scientific Works" of the Shirak Center for Armenological Studies, NAS RA. Gyumri, 2026. Vol. 2 (29). 86-99 pp., DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-86

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն . Այս հոդվածը հիմնված է Գյումրիում 1988 թվականի երկրաշարժից հետո ձևավորված բնավոր հիշողությունների, երազների, տեսիլքների, սատիրիկ պատմությունների և տեղային հուշապատումների վրա: Աղետը միանգամայն փոխել է քաղաքի սոցիալ-մշակութային կառուցվածքը, իսկ բնավոր նարատիվները դարձել են ինքնության վերակառուցման գլխավոր մեխանիզմներ: Հոդվածը ներկայացնում է, թե ինչպես է քաղաքը վերապրում մշակութային ինքնության վերաիմաստավորման գործընթացը՝ պահպանելով տրավմայի հետ համակեցության խորհրդանշային կառուցվածքը: Քաղաքը դիտարկվում է որպես շարունակական վերակառուցման բաց ընթացք, որում հին և նոր հիշողությունները ձևավորում են յուրօրինակ քաղաքային քրոնոտոպ՝ կիսատ ժամանակով, անվերջ սպասումով ու անցյալի ակտիվ ներկայությամբ:

Տեսական և մեթոդաբանական շրջանակ

Գյումրու սոցիալ-մշակութային «անավարտության» և վերակազմավորման ուսումնասիրությունը հիմնված է մի շարք փոխկապակցված տեսական մոտեցումների վրա, որոնք հնարավորություն են տալիս հասկանալու, թե ինչպես են հիշողությունը, տրավմատիկ փորձառությունը և ինքնության ձևավորումը արտահայտվում մարդկանց պատմություններում, առօրյա խոսքում և տեղական խորհրդանշներում:

Մշակութային հիշողություն. Յան Ասմանի մշակութային հիշողության տեսության [5] համաձայն՝ հիշողությունը միայն անցյալի պահպանում չէ, այլ սոցիալական և մշակութային գործընթաց, որի միջոցով համայնքները փոխանցում են իրենց արժեքները, նորմերը և ինքնության պատկերացումները: Այս տեսանկյունից՝ Գյումրու բնավոր մշակությամբ, տեղական պատմությունները, տեղանունները և առօրյա հաղորդակցական պրակտիկաները կարող են դիտարկվել որպես մշակութային հիշողության պահպանման և փոխանցման մեխանիզմներ:

Հիշողության վայրեր. Պիեռ Նորայի «հիշողության վայրեր» [10] հասկացությունը օգնում է հասկանալու, թե ինչու են Գյումրու որոշ թաղամասեր, փողոցներ և տեղանուններ առանձնահատուկ տեղ զբաղեցնում քաղաքային հիշողության մեջ: Դրանք պարզապես աշխարհագրական կետեր չեն, այլ տարածքներ, որոնց հետ կապված են պատմություններ, հուշեր և խորհրդանշական իմաստներ: Հետևաբար քաղաքային միջավայրը դառնում է հիշողության պահպանման և փոխանցման կարևոր միջոց:

Տրավմա և պատմողականություն. Քեթի Քարուֆի տրավմայի տեսությունը [7] ընդգծում է, որ տրավմատիկ փորձառությունը հաճախ անմիջապես չի գիտակցվում, այլ վերադառնում է հիշողությունների, երազների, կրկնվող պատմությունների և խորհրդանշական պատկերների միջոցով: Այս տեսանկյունից 1988 թվականի երկրաշարժը Գյումրու համար ոչ միայն ֆիզիկական աղետ էր, այլև պատմական ու հոգեբանական բեկում, որը փոխեց քաղաքի ինքնընկալումը:

Քաղաքը որպես խորհրդանշական միջավայր. Յուրի Լոտմանի սեմիոտիկ հայեցակարգը [9] թույլ է տալիս քաղաքը դիտարկել որպես խորհրդանշների և իմաստների համակարգ: Գյումրիում տեղանունները, մականունները, խոսքի յուրահատուկ

ձևերը, պատմությունները և հումորը միասին ստեղծում են մի մշակութային միջավայր, որտեղ ձևավորվում և փոխանցվում է «գյումրեցի լինելու» պատկերացումը:

Ռեֆլեկտիվ նոստալգիա. Սվետլանա Բոյմի [6] առաջարկած ռեֆլեկտիվ նոստալգիայի գաղափարը կարևոր է Գյումրու բանավոր մշակույթը հասկանալու համար: Այստեղ անցյալի հիշողությունը հաճախ ուղեկցվում է հումորով, ինքնահեգնանքով և լեզվական խաղերով: Նոստալգիան այս դեպքում կորուսյալ ժամանակի հանդեպ կարոտ չէ, այլ անցյալի հետ ստեղծագործ երկխոսության ձև, որը հնարավորություն է տալիս վերապրելու և վերաիմաստավորելու կորուստը:

Մշակութային տրավմա և հետհիշողություն Ջեֆրի Ալեքսանդրի, Ռոն Այերմանի [4] և Մարիան Հիրշի [8] աշխատությունները ցույց են տալիս, որ տրավման կարող է փոխանցվել նաև այն սերունդներին, որոնք անձամբ չեն ապրել աղետը: Գյումրու դեպքում երկրաշարժի հիշողությունը շարունակում է գոյություն ունենալ ընտանեկան պատմությունների, տեղական ավանդույթների, երազների և մշակութային խորհրդանիշների միջոցով: Այդպիսով, հիշողությունը պահպանվում և վերարտադրվում է ոչ միայն փաստերի, այլև զգացմունքների, պատկերների և պատմությունների մակարդակում:

Ընդհանուր առմամբ, այս տեսական շրջանակը հնարավորություն է տալիս Գյումրին դիտարկելու որպես այնպիսի քաղաք, որտեղ հիշողությունը, տրավման, հումորը և ստեղծարարությունը փոխկապակցված գործընթացներ են:

Մեթոդաբանական մոտեցում

Այս հետազոտությունը կիրառում է որակական, մեկնաբանական մեթոդաբանություն, որը համակցում է ազգագրական դաշտային աշխատանքը պատմողական և թեմատիկ վերլուծության մեթոդներին: Տվյալների հավաքագրումն իրականացվել է աղետից անմիջապես հետո՝ 1988-1993թթ., ինչպես նաև տարիներ անց՝ 2022-2024 թթ.-ին, Գյումրիում՝ կիրառելով կիսակառուցվածքային հարցազրույցներ և բանավոր պատմությունների գրանցում:

Գյումրու սոցիալ-մշակութային վերաիմաստավորումը և սոցիալական ադապտացիան հետտրավմատիկ իրականության մեջ ըստ էության արտահայտվում են աղետից հետո գրառված երազային պատումներում՝ որպես ենթագիտակցական իրողություններ:

Ա. Նալչաջյանն իր «Էթնիկական հոգեբանություն» [1, էջ 321] գրքում քննարկում է մեծ աղետների և սոցիալական տրավմաների ազդեցությունը հանրային հոգեկերտվածքի վրա՝ ընդգծելով հարմարվողական նոր մեխանիզմների անհրաժեշտությունը. «Էթնիկական մեծ աղետները, սոցիալական ու բնական արհավիրքները խորը հետք են թողնում հանրային հավաքական հոգեկանի վրա՝ առաջացնելով ինքնապաշտպանական ու հարմարվողական նոր մեխանիզմների անհրաժեշտություն: Էթնիկական ադապտացիան (հարմարումը) ներառում է ոչ միայն ֆիզիկական գոյատևումը, այլև մշակութային ու սոցիալական այնպիսի վերակառուցումներ, որոնք թույլ են տալիս վերականգնել խաթարված հոգեբանական հավասարակշռությունը և պահպանել էթնիկական ինքնագիտակցության ամբողջականությունը»:

Երազային պատումները՝ որպես մասնատված ինքնության և տրավմայի կրողներ, վերլուծենք հետևյալ օրինակներով, որտեղ Գյումրի քաղաքը ներկա է իր փողոցնե-

րով ու մանրամասներով, երազատես անձի ինքնակենսագրության դրվագներով, նրա զգայական, բայց շոշափելի հիշողությամբ: Բազմաթիվ օրինակներում վիրավոր քաղաքն ու երազատեսի ներաշխարհը միաձուլված են, և քաղաքն անձնավորված է: Երազատեսը քաղաքին է դիմում իր ապրումներից ու ճակատագրի դժվարությունից ելք գտնելու համար: Այսպես՝ «Երազիս Շիրակացի փողոցը լրիվ հրդեհվել էր: Տեսա՝ աղջիկս կարմիր խալաթով ու հողաթափերով կրակների միջից վազում էր՝ այրելով փեշերը: Ես ամբողջ գիշեր անունն էի բղավում, կարծես ես էի այրվում կրակների մեջ: Գնաց ու ծխերի մեջ լրիվ անհետացավ: Երկու օր անց՝ դեկտեմբերի 8-ին՝ աղջկաս հողին հանձնելուց հետո, երազ տեսա: Ասի՝ ա՛յ բալա, ինչո՞ւ ինձ օգնության չկանչեցիր: Ասաց՝ էնքան ուժեղ բղավեցի «մամա», որ ամբողջ Չարքըզի ձորը ձենս լսեց, դու ի՞նչդ չես լսե» (Գ.Մ., կին հարցվող, 1940թ.) [3, էջեր 127-128]:

Վերլուծություն. Այս երազը կառուցված է ձայնի խզման մոտիվի շուրջ: Մոր «չլսելու» փաստը ներկայացնում է ոչ միայն անհատական, այլև քաղաքային տրավմա, որտեղ օգնության կանչը մնում է անպատասխան: Այն կարելի է մեկնաբանել հետհիշողության (postmemory) համատեքստում [8], երբ անցյալը շարունակում է գոյություն ունենալ ներկայի մեջ՝ որպես զգայական և հուզական ծանրություն: «Չարքըզի ձոր» տեղանվան հիշատակումն ընդգծում է քաղաքի ձայնային հիշողության ձևավորումը, որտեղ որոշ տարածքներ վերածվում են հիշողության խորհրդանշական հանգույցների:

Միմվոլիկ տարերքի երազային կողավորումը ուշագրավ դրսևորում ունի հետևյալ օրինակում. «Երազիս քաղաքի մուտքի մոտից տաք մազուր կուզար գետի պես...» (Ն. Զ., ծնված 1940թ.)

Վերլուծություն. Տաք մազուրը՝ որպես հեղուկ սև տարր, հիշեցնում է «հոգեբանական հալեցման» խորհրդանշ: Այս երազում մազուրը դարձել է սիմվոլ՝ սարսափի ու ճնշված հույզերի համար, որոնք «հոսում» են քաղաքի միջով: Այստեղ տարերքը փոխում է իր նյութականությունը՝ ընդգծելով հիշողության վտանգավոր բնույթը:

Եթնոսի ենթագիտակցության մեջ շարունակ ներկա է պատմական հայրենիքի խորհրդանշային կերպարը, որը սահմանային իրավիճակներում առավել ակներև է դառնում: Այսպես՝ «Երազիս Անի քաղաքը տեսա, իբր Գյումրին դարձել էր Անի: Ամբողջ քաղաքը գերեզմանատուն էր՝ քարե ու միահավասար: Չորսբոլորը պարսպապատված էր ու մինչև երկինք մարմարյա ձերմակ խաչեր էին: Տեսա՝ հեռվից գորբ է գալիս՝ սևին տվող գերեզմանները տրորելով: Ման եմ գալիս այդ քաղաքի մեջ ու ասում՝ Անի՛, ջան, Անի՛, իմ սիրո՛ւն Անի» (Լ. Դ., 1932թ.) [3, էջ 91]:

Վերլուծություն. Երազը կառուցված է մշակութային ընդհատման և տրավմայի գերհիշողության վրա: Անի քաղաքի կերպարը հանդես է գալիս որպես կորստի ու մորմոքի սիմվոլ, իսկ Գյումրին՝ որպես նրա «Ժառանգ», ձայնարկու է նրա վշտին ու համահաղորդ ճակատագրին: Երազի մեջ գերեզմանային տարածքը, սևի մեջ կորած գորբը և վշտի ձուլումը ձևավորում են յուրօրինակ «հիշողության վայր»: Ճերմակ մարմարի խաչերը սրբացնում են պատմական կորուստը, բայց միաժամանակ ընդգծում են նրա անվերականգնելիությունը:

Խորհրդանշական անավարտությունը քաղաքային տրավմայի մեջ.

ձայնային սիմվոլիկան երազային պատումներում

Հետադեպության փորձառության արտահայտման մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում նաև երազներում լսվող ձայնը: Շատ հարցվողներ դժվարանում են ուղղակիորեն խոսել աղետի մասին, սակայն այն վերարտադրում են սիմվոլների և ձայնային հիշողությունների միջոցով: Այսպես՝ մոր ձայնը՝ որպես սիմվոլ. «Երկրաշարժին քաղաքում չէի: Աղետի լուրը լսելուն պես զանգեցի Երևան՝ հարազատներիս, և տեղեկացա, որ գոհվել է մայրս: Տուն վերադառնալու տոմս չկարողացա գտնել: Ամբողջ գիշեր մղձավանջի մեջ էի: Հանկարծ կիսարթուն-կիսաքուն լսեցի մորս ծիծաղը, որը շարունակվեց ամբողջ գիշեր: Ծիծաղի ձայնից կարծես սիրտս մի պահ կանգնեց, փորձում էի լռեցնել, չէի կարողանում»: (Ս.Ն., տղամարդ հարցվող, ծնված 1964թ.) [3, էջ 129]:

Վերլուծություն. Այս պատումը ներկայացնում է սենսորային հիշողության՝ հատկապես ձայնի միջոցով տրավմայի վերապրման մեխանիզմը: Այստեղ հիշողությունը պառակտված է՝ մի կողմից՝ մոր բացակայությամբ, մյուս կողմից՝ նրա ձայնային ներկայությամբ: Այսպիսով՝ տրավմատիկ փորձառության կարևոր բաղադրիչ է նաև ձայնային հիշողությունը: Հարցազրույցներում մարդիկ հաճախ հիշում են փուլագումների աղմուկը, մետաղական հարվածները, ճիչերը կամ անսպասելի լռությունը, որոնք հետագայում վերարտադրվում են երազներում և տեսիլքներում: Դաշտային նյութերի հիման վրա առանձնացվում են ձայնային փորձառությունների մի քանի տեսակներ՝ աստվածային ձայներ, որոնք մարմնավորում են մխիթարություն կամ սրբազան ներկայություն, ներքին ձայներ, որոնք դառնում են գոյատևման հոգեբանական ռեսուրս, ինքնապահպանման գործառնություն ունեցող ձայնային հուշումներ և տեսիլքային ձայներ, որոնք փոխանցում են խորհրդանշական իմաստներ:

Միաժամանակ հետադեպության Գյումրիում ձայնը ձեռք է բերում նաև վերածննդի նշանակություն: Եկեղեցական երգեցողությունը, աղոթքի ձայները, վերակառուցման աշխատանքների աղմուկը և նորածինների ճիչերը բանավոր հիշողություններում ներկայանում են որպես կյանքի շարունակության և հույսի խորհրդանիշներ: Այսպիսով, երազը և ձայնը գործում են որպես փոխլրացնող խորհրդանշական համակարգեր, որոնց միջոցով վերապրածները վերաիմաստավորում և փոխանցում են աղետային փորձառությունը: Դրանք ոչ միայն արտահայտում են անհատական տրավման, այլև մասնակցում են քաղաքային հիշողության ձևավորմանը՝ պահպանելով Գյումրին որպես շարունակաբար վերակառուցվող սոցիալ-մշակութային տարածք:

Հետադեպության պատումներին բնորոշ են ընդհատված կառուցվածքը, կրկնվող մոտիվները և նարատիվ բացերը, որոնք արտացոլում են տրավմայի ազդեցությունը հիշողության և ժամանակի ընկալման վրա: Կարևոր է նաև խոսքային ասույթի հնչյունային իրականացումը: Բաղաձայնայնության, երբեմն նաև առձայնայնության գույքադրությամբ են պայմանավորվում երազների լեզվական համակարգի դրսևորման մասնահատկությունները: Ասենք «ս» հնչյունի բաղաձայնայնությունը կամ գերակշռությամբ կազմված հետևյալ կանխազգացումը. «Երկրաշարժին խելագարի նման տուն էի վազում, շարունակ մտքիս մեջ տենդորեն կրկնվում էր. «Մուսան ջան, դու սևեր մի՛ հագնի, Մուսան ջան, դու սևեր

մի՛ հագնի, Սուսան՝, Սուսան՝: Հետաքրքրական է ասացողի՝ կրավորակերպ բայաձևի ընտրությունը. «Մտքիս մեջ տենդորեն կրկնվում էր», այսինքն՝ «Սուսան՝ ջան, դու սներ մի՛ հագնի» արտահայտության ինքնաբերական, ոչ կամային կրկնությամբ նա կարծես հոգեբանական հակազդեցության է նախապատրաստվում իրեն սպասող ինչ-որ դժբախտության՝ սներ հագնելու սիմվոլով: «Ս»-երի կուտակումը ապահովում է ապրումի խորությունը [3, էջ 112]:

Հետկորստյան հակազդեցության երազի տիպական օրինակ է նաև հետևյալ պատումը. «Երկրաշարժից հետո տեսա հորս անկերպարան հոգին: Ինքը չէր խոսում ինձ հետ: Տիրոջ մարդը իբրև միջնորդ ինձ թարգմանում էր հորս խոսքերը: Մպիտակ մազերով, ձեռքերը ծնկներին դրած կին էր: Աջ ձեռքն առաջ պարզած՝ ցույց էր տալիս ինչ որ է ու երկնային Բարբառով շնջում ինձ՝ սի՛-սի՛-սի՛: Ես հասկանում էի պայմանախոսը՝ սա հոգին է քո հոր» (զոհվել է հայրը) [3, էջ 112]: «Սի-սի-սի» արտահայտությունը երազի ենթատեքստային լեզվի մեջ կարևորվում է իբրև նշանասիմվոլային իմաստակիր միավոր: Պատումի ընթացքում հոգեվերլուծության տեսակետից հետաքրքրական են նաև լռության ու դադարի իմաստաբանությունը: Կարևորվում են հարցվողի խոսքի արագությունը, հուզական երանգը, ձայնի ուժը, շեշտավորումը, հնչերանգը՝ ըստ նրա հոգեբանական վիճակների, որոնցով կարող ենք հարուստ տեղեկություն ստանալ մարդու ապրումների ուղղվածության մասին:

Այսպիսով՝ Գյումրու՝ որպես սոցիալ-մշակութային կերպարը վերաձևավորվում է ոչ միայն նյութական ավերածությունների, այլև հիշողության, ձայնի, հումորի և բանավոր պատումների միջոցով: Անավարտությունն այստեղ հանդես է գալիս որպես շարունակական վերաիմաստավորման գործընթաց, որի շրջանակում անցյալը մշտապես ներգրավված է ներկայի կառուցման մեջ:

Հումորը և նոստալգիան՝ որպես քաղաքի վերակազմավորման ու վերապրման ինքնապաշտպանություն

Գյումրեցու աշխարհընկալման լավատեսությունը, զվարթախոհությունն ու կենսասիրությունը հատկապես արտահայտվեցին տեղական գրույցներում, քաղաքային հումորի՝ զվարճախոսությունների, սատիրիկ պատմությունների, մականունների, լաց ու ծիծաղի գեղարվեստականացման համատեքստում: Գյումրու բանավոր մշակույթում հումորային պատումները, ընտանեկան պատմությունները և մականունները հանդես են գալիս որպես կոլեկտիվ հիշողության պահպանման և փոխանցման կարևոր ձևեր: Քաղաքային հումորը գործում է որպես ինքնաճանաչման և սոցիալական կարգավորման միջոց: Սատիրան հիմնականում ուղղված է համայնքի ներսին և հիմնված է ինքնաքննադատության ու փոխադարձ ճանաչման վրա: Այդ իմաստով Գյումրին ներկայանում է որպես աղետ տեսած, սակայն մշտապես ինքնակազմակերպվող և ինքնաիմաստավորվող քաղաք: Հետերկրաշարժյան Գյումրիում հումորն ու նոստալգիան հանդես են գալիս որպես կոլեկտիվ դիմակայման և հոգեբանական վերապրման կարևոր մեխանիզմներ: Բանավոր պատումները հնարավորություն են տալիս անուղղակիորեն արտա-

հայտելու կորստի, անորոշության և դժվարությունների փորձառությունը՝ պահպանելով արժանապատվության և համայնքային համերաշխության զգացումը:

1. Ըստ Լ. Աբրահամյանի՝ [1] **քաղաքային միջերից են, թե ինչպես են գյումրեցիները հումորի, ավանդույթների և պատմական հիշողության միջոցով բուժում երկրաշարժի հոգեբանական վերքերը:** Գյումրին դիտարկվում է ոչ միայն որպես վերականգնվող քաղաքային միջավայր, այլ նաև որպես հիշողության և պատմողականության միջոցով շարունակաբար վերակառուցվող մշակութային տարածք:

Նոստալգիկ հիշողությունները հաճախ արտահայտվում են մականունների, տեղանունների, ընտանեկան պատմությունների և քաղաքային սրամտությունների միջոցով, որոնք միաժամանակ ծառայում են որպես հիշողության և ինքնության կրողներ: Այս համատեքստում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում պատմական ընտանիքների կամ գերդաստանների մասին պատմությունները, որոնք համայնքային գիտակցության մեջ պահպանվում են որպես բարոյական և մշակութային օրինակներ: Գյումրու բանավոր մշակույթի մեկ այլ առանձնահատկություն պատմությունների մշտական վերապատմումն ու ստեղծագործական վերամշակումն է: Նույն պատումը տարբեր պատմողների կողմից ներկայացվում է նոր շեշտադրումներով՝ պահպանելով կապը թե՛ անցյալի, թե՛ ներկայի հետ: Հաճախ նույնիսկ մահվան, կորստի կամ դժբախտության թեմաները վերածվում են հեզնական պատմությունների: Ամեն դեպքում Գյումրին հումորով բարձրանում է ինքն իրենից: Այս առումով հատկանշական է Գմփր Օնոյի՝ մահվանից առաջ ասած խոսքը. «Դարդս մեռնելը չէ, ասա՝ քաղաքը ֆորմից չընկնի», որն արտահայտում է քաղաքային արժեհամակարգի կարևոր առանձնահատկություններից մեկը՝ ցավը հաղթահարելու կարողությունը հումորով: Այսպիսով, հումորն ու նոստալգիան Գյումրու բանավոր մշակույթում հանդես են գալիս ոչ միայն որպես արտահայտչական միջոցներ, այլև որպես մշակութային ռեսուրսներ, որոնցով համայնքը վերաիմաստավորում է տրավմատիկ անցյալը, պահպանում կոլեկտիվ հիշողությունը և ամրապնդում սոցիալական տոկոսությունը:

Քննարկում. Հետազոտության արդյունքները թույլ են տալիս վերաիմաստավորել Գյումրու հետադետյան փորձառությունը ոչ միայն որպես տրավմատիկ շարունակականություն, այլև որպես խորհրդանշական և ստեղծարար վերակազմավորման գործընթաց: Դաշտային նյութերը ցույց են տալիս, որ աղետից հետո ձևավորված մղձավանջները, մարմնական զգացողությունները, լռությունը, երազային պատկերներն ու բանավոր պատումները աստիճանաբար վերածվում են մշակութային արտահայտության ձևերի: Այս առումով տրավման չի մնում բացառապես ներքին հոգեբանական տարածքում, այլ դուրս է գալիս սոցիալական և մշակութային հարթություն՝ դառնալով իմաստաստեղծ գործունեության ձև:

Լ. Աբրահամյանի [1, էջ 124] դիտարկումները հետադետյան ինքնության վերակազմավորման վերաբերյալ հնարավորություն են տալիս Գյումրու նյութերը մեկնաբանելու որպես կոլեկտիվ ինքնության վերաիմաստավորման գործընթաց, որտեղ ավերված միջավայրը վերածվում է նոր մշակութային իմաստների ձևավորման տարածքի:

Հատկանշական է, որ հետադետյան փորձառության խորհրդանշական մշակու-

մը Գյումրիում արտահայտվում է տարբեր մակարդակներում: Երազային ու հիշողական պատկերները վերափոխվում են պատմողական մոտիվների, մարմնական հիշողությունները՝ մշակութային ներկայացումների, իսկ լռությունը՝ խորհրդանշական հաղորդակցության ձևերի: Այս գործընթացը վկայում է, որ տրավմատիկ փորձառությունը ոչ միայն վերապրվում է, այլև վերակազմակերպվում է մշակութային սիմվոլներով՝ ստեղծելով նոր իմաստներ և ինքնության նոր ձևակերպումներ:

Քաղաքի սոցիալ-մշակութային «անավարտությունը» նույնպես ձեռք է բերում ստեղծարար նշանակություն: Ֆիզիկական վերականգնման երկարատև և հաճախ ընդհատված գործընթացը ձևավորել է յուրահատուկ քաղաքային միջավայր, որտեղ հիշողությունը, առօրյան և մշակութային նախաձեռնությունները մշտապես փոխազդում են: Անավարտ շինությունները, փոխակերպված հանրային տարածքները, հիշատակի արարողությունները, արվեստի տարբեր ձևերը և բանավոր պատմությունների շրջանառությունը հանդես են գալիս որպես այնպիսի մեխանիզմներ, որոնց միջոցով համայնքը շարունակում է աշխատել իր տրավմատիկ անցյալի հետ: Այս իմաստով անավարտությունը դառնում է ոչ թե միայն կորստի ցուցիչ, այլև ստեղծարար գործունեության և սոցիալական վերակազմավորման պայման: Արդյունքները նաև ցույց են տալիս, որ Գյումրու ինքնությունն աստիճանաբար դուրս է գալիս «աղետի քաղաքի» սահմանումից և վերաիմաստավորվում որպես մշակութային արտադրության և ստեղծարար դիմադրության տարածք: Հիշողությունը հանրայնացվում է հուշակոթողների, բանավոր պատմությունների, մշակութային նախագծերի և համայնքային նախաձեռնությունների միջոցով՝ ապահովելով անցյալի շարունակական ներկայությունը հանրային կյանքում: Այս գործընթացում ձևավորվում է այն, ինչ կարելի է անվանել հիշողության մշակութային շրջանառություն, որտեղ կորուստը վերածվում է ոչ թե մոռացության, այլ նոր սոցիալական և մշակութային իմաստների աղբյուրի: Գյումրու օրինակը ցույց է տալիս, որ հետադեմության քաղաքները կարող են դիտարկվել որպես բաց և դինամիկ համակարգեր, որտեղ տրավմատիկ փորձառությունը վերափոխվում է մշակութային, ստեղծարար և սոցիալական ռեսուրսի: Այս տեսանկյունից Գյումրին հանդես է գալիս ոչ միայն որպես նյութականորեն չավարտված տարածք, այլև որպես մշակութային գոյաձև, որտեղ անցյալը, ներկան և ապագան մշտապես փոխներգործում են՝ ձևավորելով նոր հիշողություններ, նոր իմաստներ և նոր ինքնություններ:

Անավարտ քաղաքից դեպի ստեղծարար քաղաք.

Գյումրու բիենալները՝ որպես տրավմայի մշակութային վերաիմաստավորում

Հետազոտության նյութերը ցույց են տալիս, որ Գյումրու հետադեմության իրականության կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ տրավմատիկ փորձառությունը ժամանակի ընթացքում չի սահմանափակվել միայն անհատական կամ ընտանեկան հիշողության մակարդակով: Այն աստիճանաբար տեղափոխվել է հանրային և մշակութային ոլորտ՝ ձևավորելով նոր խորհրդանշական պրակտիկաներ և ստեղծարար նախաձեռնություններ: Այս գործընթացի ամենատեսանելի դրսևորումներից մեկը Գյումրու միջազգային բիենալներին ձևավորումն էր: 1990-ական թվականներին, երբ քաղաքը դեռևս գտնվում էր նյութական վերականգնման և սոցիալական վերակազմավորման բարդ փուլում, Գյումրիում կազմակերպվեցին ժամանակակից արվեստի միջազգային

բիենալներ, որոնք դարձան ոչ միայն մշակութային իրադարձություններ, այլև հետադեպի ինքնության վերափոխման կարևոր հարթակներ: Հատկանշական է, որ արվեստային նախաձեռնությունները ծնվեցին հենց այն միջավայրում, որն առանձնանում էր կիսավեր շենքերով, դատարկ տարածություններով և «անավարտության» տեսանելի նշաններով:

Այս համատեքստում անավարտ քաղաքային միջավայրը ձեռք բերեց նոր գործառույթ: Այն այլևս միայն կորստի և ավերման վկայություն չէր, այլ վերածվեց ստեղծագործական փորձարկումների տարածքի: Ավերված կամ կիսավեր տարածքները սկսեցին օգտագործվել որպես ցուցասրահներ, ինստալացիաների վայրեր և հանրային արվեստի հարթակներ՝ փոխակերպելով տրավմատիկ լանդշաֆտը մշակութային արտադրության միջավայրի: Ադետից հետո քաղաքային միջավայրի անավարտությունը սերտորեն կապված է հավաքական հիշողության մեջ տրավմայի մշակութային կոդավորման հետ: Ինչպես նշում են Ջ. Ալեքսանդրը և համահեղինակները [4, pp. 1-3], մշակութային տրավման ոչ թե պարզապես տեղի ունեցած իրադարձությունն է, այլ սոցիալական բարդ գործընթաց, որի ընթացքում հավաքականությունը վերափոխվում է իր կրած կորուստները՝ ձևավորելով նոր հավաքական ինքնություն:

Բիենալներում ներկայացված բազմաթիվ աշխատանքներ ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն անդրադառնում էին հիշողության, կորստի, ժամանակի ընդհատման և տարածական խզումների թեմաներին: Սակայն կարևոր է, որ արվեստը չէր վերադարձնում տրավման իր անմիջական ձևով: Այն վերակազմավորում էր այն խորհրդանշական լեզվի միջոցով՝ հնարավորություն ստեղծելով վերապրած փորձառությունը վերափոխվելու և հանրային քննարկման առարկա դարձնելու համար: Այս առումով արվեստը կատարում էր այն նույն գործառույթը, որը մեր նյութերում կատարում էին երազները, հումորային պատումները և հիշողության այլ խորհրդանշական ձևերը:

Հատկանշական է, որ Յ.Լ.Լոտմանի «Culture and Explosion» [9, p. 123] աշխատության մեջ նկարագրվում է պայթյունից հետո համակարգի անկայունության վիճակը, որը հնարավորություն է տալիս ստեղծագործական նոր թռիչքի և մշակութային կոդերի վերափոխման համար: Այս մեխանիզմը ստեղծարարության աղբյուր է ադետից հետո:

Ըստ էության, տեղի է ունենում անցում ներքին վերապրումից դեպի մշակութային արտահայտություն: Գյումրու բիենալները նաև նպաստեցին քաղաքի ինքնության վերակազմավորմանը: Ժամանակի ընթացքում քաղաքը սկսեց ընկալվել ոչ միայն որպես երկրաշարժի հետևանքները կրող տարածք, այլև որպես ժամանակակից արվեստի, մշակութային նորարարության և ստեղծագործական նախաձեռնությունների կենտրոն: Բիենալների շնորհիվ ձևավորվեցին նաև միջազգային մշակութային կապեր, որոնք ընդլայնեցին քաղաքի հաղորդակցական և ստեղծագործական հնարավորությունները: Գյումրին աստիճանաբար ներգրավվեց համաշխարհային արվեստային ցանցերում՝ վերածվելով բաց և երկխոսական մշակութային տարածքի: Այս գործընթացը հաստատում է, որ հետադեպի քաղաքների վերականգնումը միայն նյութական կամ տնտեսական խնդիր չէ. այն ներառում է նաև հիշողության, ինքնության և ստեղծարարության վերակազմավորման երկարատև մշակութային գործընթացներ:

Երկրաշարժից հետո Գյումրին կանգնած էր ոչ միայն նյութական ավերածությունների, այլև մշակութային հիշողության, տեղական ինքնության և գիտական կյանքի վերականգնման լրջագույն մարտահրավերների առջև: 1997 թվականին Գյումրու գիտամշակութային զարգացման գործընթացում շրջադարձային նշանակություն ունեցավ երկու երևելի հաստատությունների՝ **ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի և Արվեստների ակադեմիայի** ստեղծումը: ՇՀՀ կենտրոնը դարձավ այն գիտական հարթակը, որտեղ սկսեցին համակարգված ուսումնասիրվել Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, տարածաշրջանի պատմությունը, ազգագրությունը, բանահյուսությունը, հնագիտական հուշարձանները և հետադեպյան հասարակության սոցիոմշակութային փոխակերպումները (shirakcenter.sci.am):

Կենտրոնի շուրջ երեսնամյա գիտական գործունեության կարևորագույն արդյունքներից են Շիրակի և հարակից տարածքների հնագիտական պեղումները, պատմական բնակավայրերի, ճարտարապետական հուշարձանների և մշակութային ժառանգության համալիր ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի ու Շիրակի պատմության, պատմական Տայքի, սահմանամերձ բնակավայրերի և տարածաշրջանի մշակութային գործընթացների վերաբերյալ իրականացված հիմնարար հետազոտությունները:

Կենտրոնի գործունեության կարևոր բաղադրիչներից է գիտաժողովների կազմակերպումը, որոնք դարձել են հայագիտական մտքի զարգացման և միջազգային գիտական համագործակցության արդյունավետ հարթակներ: Առանձնահատուկ նշանակություն ունեն կենտրոնի պատմության առաջին իսկ տարում սկիզբ առած ու երեք տարվա պարբերությամբ Գյումրիում գումարվող «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային գիտաժողովները, որ շնորհիվ իրենց մասնակիցների (դրսեկ և հայաստանյան) ամենաբարձր որակական կազմի, արծարծվող հարցերի արդիականության ու կարևորության և հսկայական լսարանի՝ Գյումրիում վերածվել են հայագիտության փառատոների, «Պատմական Տայքը պատմության խաչուղիներում», բանագիտական, ազգագրական և հնագիտական ընթերցումներ և այլ գիտաժողովները: Այս գիտական միջոցառումները համախմբում են Հայաստանի և արտերկրի գիտնականներին՝ նպաստելով նոր հետազոտությունների ներկայացմանը, գիտական փորձի փոխանակմանը և հայագիտության արդի խնդիրների քննարկմանը: Հրատարակչական գործունեությունը ևս կենտրոնի ռազմավարական ուղղություններից է: 1998 թվականից հրատարակվում է «Գիտական աշխատություններ» պարբերականը, որտեղ տպագրվում են հնագիտության, պատմության, ազգագրության, լեզվաբանության, բանասիրության, արվեստաբանության և մշակութաբանության ոլորտներին վերաբերող գիտական արժեքավոր հոդվածներ ու հաղորդումներ: Բացի այդ, կենտրոնը պարբերաբար հրատարակում է մենագրություններ, գիտաժողովների նյութերի ժողովածուներ, աղբյուրագիտական աշխատություններ և գիտամեթոդական հրատարակումներ, որոնք կարևոր ներդրում են հայագիտական գիտելիքի հարստացման և միջազգային գիտական շրջանառության մեջ:

Շուրջ երեք տասնամյակների գործունեության ընթացքում ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը հաստատվել է որպես տարածաշրջանային հայագիտության առաջատար գիտական կենտրոն և այսօր շարունակում է կարևոր

դեր կատարել հայագիտության արդիականացման, երիտասարդ հետազոտողների գիտական ձևավորման և միջազգային գիտական համագործակցության ընդլայնման գործընթացներում՝ պահպանելով ազգային գիտական ավանդույթների և ժամանակակից հետազոտական մոտեցումների արդյունավետ համադրությունը:

Ստեղծարար քաղաքի մշակութային վերականգնման համար մեծ դերակատարում ունի *Գյումրու արվեստների ակադեմիան*, որը Հայաստանի Հանրապետության արվեստագիտական կրթության և ստեղծագործական գործունեության կարևորագույն տարածաշրջանային կենտրոններից է՝ նպատակ ունենալով զարգացնել մասնագիտական արվեստի կրթությունը, խթանել ստեղծագործական ներուժի բացահայտումն ու պահպանել Գյումրու հարուստ մշակութային ավանդույթները: Ակադեմիայի ստեղծումը առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ հետադարձության Գյումրու համար, քանի որ այն նպաստեց ոչ միայն քաղաքի կրթամշակութային կյանքի վերակենդանացմանը, այլև արվեստի միջոցով համայնքի հոգևոր և մշակութային վերականգնմանը:

Գյումրու արվեստների ակադեմիան նաև կրթամշակութային յուրահատուկ համալիր է, որտեղ գործում են երևանյան երեք բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների՝ գեղարվեստի պետական ակադեմիայի, թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի և Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղերը: Այս համակենտրոնացումը ձևավորել է ստեղծագործական միջավայր, որտեղ կերպարվեստը, թատրոնը, կինոն և երաժշտությունը փոխլրացնում են միմյանց՝ նպաստելով Գյումրու՝ որպես Հայաստանի կարևորագույն արվեստագիտական և մշակութային կրթական կենտրոնի զարգացմանը:

Այսպիսով, Գյումրու ստեղծարար զարգացումը վկայում է, որ տրավման կարող է վերափոխվել խորհրդանշական ռեսուրսի, իսկ անավարտ քաղաքը՝ ստեղծագործական և մշակութային նորարարության վայրի:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Գյումրու հետադարձության «անավարտությունը» ոչ միայն տրավմատիկ ժառանգություն է, այլև ստեղծարարության, մշակութային վերափոխման և քաղաքային ինքնության վերակազմավորման ռեսուրս: Քաղաքի «անավարտությունը» հանդես է գալիս ոչ միայն որպես վերականգնման չավարտված վիճակ, այլև որպես հիշողության, ինքնության և մշակութային իմաստաստեղծման յուրահատուկ ձև:

Բանավոր նարատիվների, երազային պատումների, ձայնային հիշողությունների, հումորային պատմությունների և ընտանեկան հիշողությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տրավմատիկ փորձառությունը պահպանվում և փոխանցվում է խորհրդանշական համակարգերի միջոցով: Հիշողությունը Գյումրիում գործում է ոչ միայն որպես անցյալի պահպանման միջոց, այլև որպես ներկայի և ապագայի վերափոխման մշակութային ռեսուրս:

Ուսումնասիրությունը փաստում է, որ քաղաքային հումորը, նոստալգիան, ստեղծարար նախաձեռնությունները և արվեստային պրակտիկաները նպաստում են տրավմայի խորհրդանշական վերամշակմանը՝ այն վերածելով մշակութային արտադրության և սոցիալական դիմադրության աղբյուրի: Այս համատեքստում Գյումրին ներ-

կայանում է որպես «ստեղծարար քաղաք», որտեղ հիշողությունը, տրավման և մշակութային նորարարությունը փոխկապակցված գործընթացներ են:

Այսպիսով, Գյումրու օրինակը թույլ է տալիս հետադետյան քաղաքները դիտարկել որպես բաց և դինամիկ սոցիալ-մշակութային համակարգեր, որոնցում անավարտությունը կարող է վերածվել ստեղծագործական ներուժի, իսկ տրավման՝ համայնքային վերակազմավորման և ինքնության նոր ձևերի ձևավորման կարևոր ռեսուրսի:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Աբրահամյան Լ.** Հայկական ինքնությունը փոփոխվող աշխարհում: Երևան: Գիտություն: 2004: 312 էջ:
2. **Նալչաջյան Հ.** Էթնիկական հոգեբանություն: Երևան: Հոգեբան: 2003: 541 էջ:
3. **Սահակյան Կ.** Հազար երազի հուշարձան: Երևան: Գիտություն: 2010: 248 էջ: 230 էջ:
4. **Alexander J. C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N. J., Sztompka P.** *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. 2004. 336 p.
5. **Assmann J.** *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press. 2011. 376 p.
6. **Boym S.** *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books. 2001. 432 p.
7. **Caruth C.** *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 1996. 160 p.
8. **Hirsch M.** *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press. 2012. 320 p.
9. **Lotman Y.** *Culture and Explosion*. Berlin: Mouton de Gruyter. 2009. 232 p.
10. **Nora P.** *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Vol. 1. New York: Columbia University Press. 1996. 642 p.

R e f e r e n c e s

1. **Abrahamyan, L.** Armenian Identity in a Changing World [*Haykakan ink'nut'yuny p'op'vogh ashkharhum*]. Yerevan: Gitutyun Publishing House. 2004. 312 p. (in Armenian)
2. **Nalchajyan, H.** Ethnic Psychology [*Etnikakan hokebanutyun*]. Yerevan: Hokeban Publishing House. 2003. 541 p. (in Armenian)
3. **Sahakyan, K.** Monument of a Thousand Dreams [*Hazar Yerazi Hushardzan*]. Yerevan: Gitutyun Publishing House. 2010. 230 p. (in Armenian)
4. - 10. See the Armenian reference list (in English)

Ընդունվել է / Received on: **22. 05. 2026**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **01. 07. 2026**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **12. 08. 2026**

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Կարինե Արամի ՍԱՀԱԿՅԱՆ՝ հոգ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ,
ԳԱԱ Շիրակի ՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Գյումրի,
Շիրակի պետական համալսարանի դասախոս, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ sahakyanani@mail.ru orcid./ 0009-0008-6566-0911

Karine Aram SAHAKYAN: PhD, associate professor,
Researcher at Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri,
Lecturer at the Chair of Psychology and Sociology, SUSh, Gyumri, RA,
e-mail: sahakyanani@mail.ru orcid.org. 0009-0008-6566-0911

Ռոզա Պողոսի ՎՌՈՋՆՆԻՍՅԱՆ՝ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ vard-rosa@mail.ru orcid./ 0009-0009-7553-7797

Roza Poghos HOVHANNISYAN: Researcher at Shirak Center for
Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA,
e-mail: vard-rosa@mail.ru orcid.org. 0009-0009-7553-7797